

Зовнішня міграція як фактор динаміки етнонаціональної структури

Віталій Гордузенко,

аспірант кафедри загальної соціології
факультету соціології та психології
Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті аналізуються різні підходи до вивчення етнічних аспектів міграційних процесів. З'ясовуються особливості репатріації та її вплив на етнонаціональну структуру. Розглядаються можливості адаптації біженців в українському суспільстві. Визначається соціальна роль процесу еміграції з України.

В останні роки, внаслідок лібералізації режиму перетину кордонів, в Україні значно активізувалися міграційні процеси – вони стали більш відкритими як для припливу в Україну іммігрантів, так і навпаки, призвели до підвищення еміграції. Активно виявляються такі особливості міграційних процесів, як хаотичність, негативний вплив на демографічну ситуацію, тенденції до активізації еміграції інтелектуального потенціалу суспільства, розширення маргінальних явищ, що може бути однією з причин поглиблення кризи в усіх сферах суспільного буття та втрати престижу держави на міжнародному рівні. З іншого боку, процеси міграції виступають суттєвим фактором динаміки етнонаціональної структури українського суспільства.

Проблеми міграції в Україні з моменту їх появи почали вивчати українські вчені — соціологи, демографи, історики, правознавці та політологи. Питання правового регулювання міграційних процесів розглядаються, зокрема, в працях С. Чеховича, В. Євінтова, Г. Суботенка. Проблемі вироблення державної політики в сфері імміграції присвячена праця В. Новика „Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні”. Значний внесок в розробку цієї проблематики зробив авторський колектив енциклопедії „Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика)” (1998 р.). В ній міграційні процеси розглядаються в міжнародно-правовому, народонаселенському, політологічному, соціологічному, етнологічному, психологічному ракурсах.

**Зовнішня міграція як фактор динаміки
етнонаціональної структури**

Віталій Гордузенко

Інститут соціології НАНУ здійснює соціологічний моніторинг, вивчаючи еміграційні настрої та перспективи їх реалізації. Докладно аналізується міграційна ситуація в Україні в період після здобуття незалежності в праці О. Малиновської „Мігранти, міграція та українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями”. Етнічним аспектам міграційних процесів у соціологічному вимірі присвячені праці В. Євтуха, М. Шульги, В. Трощинського, О. Брайчевської, О. Кривицької, Н. Победи.

Наша розвідка має на меті проведення аналізу впливу міграційних процесів на динаміку етнонаціональної структури українського суспільства. Завдання дослідження передбачає: структурування міграційних процесів; визначення їх впливу на етнонаціональну структуру; виокремлення суб'єктів відповідних процесів та з'ясування їх соціально-культурних характеристик.

Методологія дослідження базується на застосуванні міждисциплінарного підходу, який дозволяє найбільш повно та чітко дослідити окремі аспекти міграції як факторадинаміки етнонаціональної структури, використовуючи пізнавальні засоби та результати суміжних наукових галузей. Цілісне знання про досліджувані явища потребує синтезу одержаних результатів, встановлення взаємозв'язків між дослідженими його сторонами. Слід звернути увагу на ту обставину, що в цьому дослідженні, поряд із застосуванням кількох взаємодоповнюючих методів, провідну роль виконує системно-структурний метод, який поєднує між собою всі інші методи, оскільки методологічний плюралізм не виключає виокремлення з-поміж інших якогось одного методу з інтегруючою функцією. Саме таку функцію виконує системний підхід, який „дає змогу об'єднати різноманітні аспекти пояснень міграції як на макро-, так і на мікрорівні, враховуючи економічний, демографічний, політичний, соціальний контекст міжнародного руху населення. Його основна перевага полягає в різнофакторному і різнорівневому аналізі” [1, с. 64].

В етнонаціональній структурі українського суспільства можна виокремити усталені та неусталені етнонаціональні групи. Усталені етнонаціональні групи проживають в Україні протягом двох чи більше поколінь. Усталеною етнонаціональною групою можна вважати групу, якщо її представники, другого (чи більше) покоління досягли працездатного віку. До таких груп належать: титульна або материнська етнонаціональна група – це українська етнонаціональна група; етнонаціональні групи, які мають статус національної меншини: росіяни – понад 8,3 млн., білоруси – понад 275 тис., молдовани – понад 258 тис., болгары – понад 204 тис., угорці – понад 156 тис., румуни – понад 150 тис., поляки – понад 144 тис., євреї – понад 100 тис., вірмени – близько 100 тис., греки – понад 91 тис., татари – понад 73 тис., рома – понад 47 тис., азербайджанці – приблизно 45 тис., грузини – близько 34 тис.,

німці – понад 33 тис., литовці – понад 7 тис., словаки – понад 6 тис., чехи – близько 6 тис.; естонці – понад 2,8 тис. осіб; етнопонаціональні групи, які мають невизначений статус: гагаузи – близько 32 тис., караїми – близько 1,2 тис., кримські татари – близько 250 тис., кримчаки – 406 осіб.

Неусталені етнопонаціональні групи представлені іммігрантами (репатріантами, біженцями), які не належать до усталених етнопонаціональних груп. Тобто якщо жоден представник цієї групи, що народився в Україні, не досяг працездатного віку, то ця етнопонаціональна група є неусталеною. В основному це вихідці з Афганістану, Анголи, В'єтнаму, Ірану, Іраку, Ємену, Нігерії, Пакистану, інших країн Південно-Східної Азії та Африки.

Міграційні процеси зазвичай поділяють на внутрішні (переміщення в межах однієї країни) та зовнішні (міждержавні переміщення). В нашому дослідженні, відповідно до обраної теми, увага приділяється лише зовнішнім міграційним процесам. Скористаємося, насамперед, класифікацією суб'єктів міграційних процесів, яку подає М. Шульга: а) вихідці з України, що повертаються на батьківщину з колишніх радянських республік (репатріанти); б) особи, незаконно депортовані з України за етнічною ознакою; в) жителі колишніх радянських республік (частина з них була в 1990-ті роки громадянами незалежних держав, частина не отримала нового громадянства та використовувала паспорт СРСР), що вимушено залишили країни проживання (не будучи при цьому вихідцями з України); г) іноземні громадяни та особи без громадянства, які на законних підставах транзитом перебувають в Україні; д) біженці; е) незаконні (нелегальні) мігранти; є) емігранти з України [2, с. 27].

Масштабні процеси репатріації зазначених вище суб'єктів міграційних процесів, які почалися після розпаду СРСР, мали суттєвий вплив на динаміку етнопонаціональної структури. Позитивним наслідком було чисельне зростання населення, незважаючи на погіршення природного відтворення. Здебільшого в Україну прибували українці, росіяни, кримські татари. Слід вказати й на ту обставину, що, наприклад, умови існування кримських татар в місцях депортації – спочатку на межі виживання – спричинили смерть більшої частини фізично слабких та хворих людей. Відбулися значні втрати духовної генетичної пам'яті. Такою була ціна виживання. Вижили найбільш фізично здорові та активні представники народу. Вони забезпечили фізичне оновлення та оздоровлення генофонду етносу.

Починаючи з 1994 року, репатріація уповільнилася у зв'язку із загостренням економічної ситуації та необхідністю вирішення соціальних проблем, що супроводжували процеси міграції.

О. Брайтчевська називає коло проблем, що виникали перед репатріантами в Україні і ставали причинами звернень до органів

Зовнішня міграція як фактор динаміки етнонаціональної структури

Віталій Гордузенко

виконавчої влади. Серед них — невизначеність правового і соціального статусу переселенців та біженців-українців до набуття ними громадянства України; процес набуття громадянства України; отримання житла (тимчасового чи постійного), прописки (тимчасова чи постійна), працевлаштування; матеріальна та фінансова скрута [3, с. 35]. Сюди також належать питання, пов'язані з відновленням різних документів; шахрайство з боку керівництва фондів, які опікувалися проблемами облаштування репатріантів (зокрема німців та кримських татар); переведення в Україну грошових заощаджень із країн попереднього проживання з врахуванням рівня інфляції; образи на національному та побутовому ґрунті; навчання дітей у вищих навчальних закладах.

Як слушно зазначає Н. Победа, сьогоденні мігранти відрізняються соціальною та комунікативною компетентністю. „У соціологічному вимірі вона означає інформованість про регіон вибуття, здатність до освоєння нового середовища, певного рівня професійної і мовної підготовки, узгоджених із знаннями про кон'юнктуру ринку праці і споживацьких орієнтацій населення. Для дослідника аналіз міграцій передбачає оцінку не лише традиційних параметрів — інтенсивності та спрямованості міграційних потоків, що постають із статистичних джерел, але, що більш важливо, — отримання знань щодо цінностей, норм, потреб, попереднього досвіду міграцій різних соціальних груп, які беруть участь у загальному міграційному потоці. При цьому здійснюється вихід на форми і засоби комунікації, на тип мобільності — вони допомагають зрозуміти ресурси та зміст переміщень” [4, с. 15].

Гострою залишається в Україні проблема нелегальної міграції, здебільш транзитної через її територію на Захід. У зв'язку із жорстким контролем, який діє в країнах Західної Європи, значна частина нелегальних мігрантів залишається на території України досить тривалий час, очікуючи нагоди перебратися на Захід, що серйозно порушує правопорядок, посилює криміногенну ситуацію. Нині країною з основними каналами нелегальної міграції в Україну є Росія. Основні напрямки міграційних потоків з Китаю, Індії і Центральної Азії пролягають саме через центральні області Росії. Географічна близькість цих областей до українсько-російського кордону призводить до того, що нелегальні мігранти концентруються в центральних регіонах України, прямуючи згодом до Львова, Мукачева й Ужгорода. Кількість нелегальних мігрантів постійно зростає. В останні роки збільшилася кількість нелегальних мігрантів з Афганістану та Пакистану, що значною мірою пов'язано з проведенням антитерористичної операції в Афганістані. Нині джерелом нелегальної міграції в Україну або транзиту її територією може стати й Ірак.

У зв'язку з тим, що Україна не має договору з Росією про реадмісію (повернення нелегальних мігрантів у ті країни, звідки вони прибули),

наша країна використовується як місце тимчасового нелегального перебування для значної кількості мігрантів. В Україні не існує законних підстав для повернення мігрантів у країни, звідки вони прибули. Для України це ще й економічна проблема, адже необхідно витратити кошти як на облаштування їх в приймальниках-розподільниках, так і в разі повернення їх на батьківщину.

Розглядаючи процеси нелегальної міграції, дослідники вважають за необхідне диференціювати санкції держави щодо нелегальних мігрантів. Якщо до відвертих порушників закону (кримінальних елементів) доцільно послідовно використовувати силові методи впливу, намагаючись позбавити від них українське суспільство, то люди, що опинилися в статусі нелегалів не за доброю волею, заслуговують на інше ставлення. Насамперед бажано створити умови для забезпечення їх статусу, допомогти легалізувати факт їх перебування на українській землі. Це відповідатиме як інтересам прибулих, так і самого українського суспільства [5, с. 84].

Наявність нелегальних мігрантів може суттєво впливати на динаміку етноціональної структури країни. Адже представники цієї спільноти не реєструються офіційною статистикою, і це ускладнює процес дослідження зміни реальної, а тим більше прогнозованої етнонаціональної структури. Як зазначає російський вчений А. Топілін „прогноз етнонаціональної структури є необхідним як і прогноз чисельності населення в країні в цілому та в її регіонах. Без такого прогнозу неможливо в сучасних умовах зростання етнічної самосвідомості не лише сформулювати політику у сфері народонаселення та міжнаціональних відносин, але й ефективніше розв'язувати соціально-економічні проблеми” [6, с. 42].

Вивчаючи особливості міграційних процесів, необхідно звернути увагу на таку міграційну спільноту, як біженці.

Певна частина суб'єктів імміграції набувають статусу біженців. Найбільший приплив їх був пов'язаний з розгортанням військових подій у Придністров'ї. Так, влітку 1992 року південноукраїнські регіони прийняли понад 60 тисяч осіб, з них понад 50 тисяч — Одеська область. У липні 1992 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову „Про затвердження Тимчасового положення про порядок визначення статусу біженців з Республіки Молдова і надання їм допомоги”. Це був перший документ, який вводив в українське законодавство норму статусу біженця.

Біженці прибували в Україну також у зв'язку з війною в Абхазії. На 1 жовтня 1998 року було зареєстровано 2926 вихідців з Абхазії.

Наприкінці 1994 року в Україну почали прибувати особи з Чеченської Республіки, які змушені були залишити місця постійного проживання внаслідок бойових дій. На середину 1995 року було зареєстровано понад тисячу осіб, які звернулися з проханням про надання їм статусу біженця.

**Зовнішня міграція як фактор динаміки
етнонаціональної структури**

Віталій Гордузенко

У 1995 — 1997 роках було зареєстровано приблизно 3 тисячі звернень до органів виконавчої влади України від осіб, які вимушено залишили Чечню.

Оскільки спеціального механізму прийому біженців донедавна не існувало, дані про їх кількість у попередні роки мають оціночний характер. Так, деякі спеціалісти вважають, що серед прибулих в Україну на початку 1990-х років іммігрантів біженцями було не менше 10 %. Якщо погодитися з цим припущенням, то з 1991 року Україна прийняла близько 150 тисяч біженців з колишніх радянських республік. Однак внаслідок недосконалості українського законодавства більшість з них не була зареєстрована як біженці. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в Україні, на середину 2001 року в нашій країні налічувалося 3 тисячі офіційно зареєстрованих біженців.

Деяке уявлення про структурний склад біженців та їх соціально-демографічні характеристики надають відомості про їх звернення до органів місцевої влади. Так, лише протягом 1994 року було зареєстровано близько 9 тисяч звернень, що стосувалися питань житла, працевлаштування, навчання дітей, матеріальної допомоги; 1995 року — понад 5 тисяч. Більшість звернень надходила від українців, значна кількість від росіян. Приблизно чверть серед біженців складала вірмени. Прибували біженці перш за все з Вірменії, Азербайджану, Грузії (Абхазії), Таджикистану. Це були переважно вихідці з України або члени змішаних родин так чи інакше пов'язаних з Україною [7, с. 128]. Відповідно до Закону України „Про біженців”, біженці користуються певними соціальними правами. Проте реалізація цих прав гальмується складним економічним становищем України. З цієї ж причини досі не відкрито жодного пункту розміщення біженців, де вони могли б отримати тимчасове житло. Проте, згідно з офіційною інформацією, розпочато обладнання першого такого пункту в селі Ободівці Вінницької області.

Те, що особи, позбавлені батьківщини, шукають притулку в Україні, є свідченням толерантності українського народу, демократичності його державного ладу. Толерантність проявляється насамперед у повазі до релігійних уподобань, коли мешканці міста чи села не лише спокійно ставляться до будівництва мечеті недалеко від православного храму, а й допомагають збудувати новий храм представникам іншої віри.

Поряд з процесом імміграції з 1994 року в Україні набули значних масштабів процеси еміграції. Наявність емігрантів, з одного боку, свідчить про демократичність державного устрою, коли будь-яка людина може виїхати з країни, обрати місце проживання за власним побажанням, все ж цей факт одночасно вказує на тривожні явища. За результатами соціологічних досліджень, значна кількість людей не може себе реалізувати на своїй батьківщині і тому вимушена її залишати. Це призводить до великих суспільних втрат, які позначаються на

етнонаціональній структурі не лише кількісно, а й якісно. Адже, у першу чергу, виїздять люди, конкурентоспроможні на ринку праці, тобто люди з високим соціальним статусом.

Вивчення соціально-культурних характеристик цих етнонаціональних груп доводить, що їх відзначають вищі за середні по Україні характеристики – освітні, професійні, вікові [8, с. 62]. Крім того, катастрофічно зменшуються окремі етнонаціональні групи, які були укорінені тут протягом століть. Ми ще не можемо повністю усвідомити всі негативні наслідки цього процесу. Негативним є те, що в процесі міграційного обміну Україна віддає переважно високоякісну робочу силу – працездатного віку, з високим рівнем освіти, з ґрунтовною професійною підготовкою, досить солідним стажем роботи на виробництві, жінок репродуктивного віку, а приймає з далекого зарубіжжя і частково з країн близького зарубіжжя малокваліфікованих працівників, разом з якими прибуває велика кількість дітей, малоосвічених жінок, що, як правило, не мають професійної підготовки.

Потребують осмислення культурні зміни, що супроводжують процеси міграції. Так, помітно звужується коло функціонування традиційної для України культури росіян, євреїв, німців, що назавжди залишають Україну. Вимивається потужний прошарок інтелігенції, яка заповнювала ключові ніші в управлінні, науці, художній культурі, медицині тощо.

Треба зазначити, що міграційні процеси мають хвилеподібний характер. Якщо на початку 1990-х років Україна була країною імміграції, то з 1994 вона стала країною еміграції. За даними Держкомстату, 2001 року було від'ємне сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і вибулих осіб) воно дорівнювало – (-33471), у 2002 – (- 33791), потім починає поступово зростати – 2003 р. – (-24210), 2004 р. – (-7615). Лише наприкінці 2005 року з'являється позитивне сальдо міграції (4583), й Україна знову починає набувати рис імміграційної країни. Однією з причин такого зростання може бути політична ситуація в країні, що склалася після „помаранчевої” революції.

Дослідивши вплив міграційних процесів на динаміку етнонаціональної структури українського суспільства, можна зробити деякі **висновки та узагальнення**.

1. Вплив міграції на етнонаціональну структуру має хвилеподібний характер. В 1990 - 1994 роках в українському суспільстві спостерігалось позитивне сальдо зовнішньої міграції. Починаючи з 1994 року, склалось від'ємне сальдо, а з 2005 стає знову позитивним.

2. За більшістю кількісних та якісних соціально-культурних показників значний вплив на динаміку етнонаціональної структури українського суспільства справляє рух етнонаціональних груп українців і росіян.

3. Дослідження соціально-демографічної структури мігрантів та їх

Зовнішня міграція як фактор динаміки етнонаціональної структури

Віталій Гордузенко

соціально-культурних характеристик дозволяє зробити висновок, що мігранти неусталених етнонаціональних груп, представлені вихідцями з країн Південно-Східної Азії та Африки, відзначаються дуже низьким рівнем освіти та економічної забезпеченості.

4. Представники етнонаціональних груп, які емігрують з України, мають вищий за середній по країні рівень освіти. До них належать члени російських та єврейської етнічних спільнот. Це спричиняє зниження інтелектуального рівня населення. Адже для відтворення статусу спеціалістів з середньою спеціальною та вищою освітою необхідно 12 - 15 років навчання.

5. Нелегальні мігранти, що використовують терени України в якості буфера, переміщуючись з Росії та Білорусі до економічно розвинутих країн Заходу, представлені неоднорідною, диференційованою соціальною спільністю („вимушені”, „кримінальні” мігранти тощо) в залежності від мети міграції.

6. Процес інтеграції біженців до українського соціуму гальмується браком правових засад, обмеженістю соціальних та економічних гарантій. Позитивні передумови розвитку міграційних процесів, що проявляються в толерантності до мігрантів місцевого населення, зафіксовані дослідниками на рівні побутових практик.

Література:

1. **Малиновська О. А.** Мігранти, міграція та українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.

2. **Шульга Н. А.** Великое переселение: репатрианты, беженцы, мигранты. / НАН Украины. Институт социологии. – К., Стило, 2002. – 700 с.

3. **Брайчевська О.** Репатрианты в Украине: шляхи інтеграції. // Проблеми міграції. – 1999. - №3. – С. 34 - 39.

4. **Победа Н.** Міграція і пошуки нових взаємодій. // Проблеми міграції. – 1999. - №1. – С. 14 - 18.

5. **Евтух В.** Мигранты в Украине: Новые этничности – новые проблемы. / Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы: Материалы конференции. – К.: Феникс, 1997. – С. 78 - 82.

6. **Топилин А.** Влияние миграции на этнонациональную структуру. / Социологические исследования. – 1992. - №7. – С. 31 - 43.

7. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність \ О. Б. Беренштейн, Н. А. Зінич, В. Т. Зінич та ін. За ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – 424 с.

8. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991 - 1996 рр. на зміну етнічного складу населення України та її регіонів. – К., 1998. – 75 с.